

भारतातील महिलांचे सक्षमीकरण आणि बचत गटाच्या जीवनावर झालेला परिणाम

डॉ. रिता प्रेमदास खोब्रागडे

सहा. प्राध्यापक गृहअर्थशास्त्र विभागप्रमुख

एस. चंद्रा महिला महाविद्यालय, सडक अर्जुनी

जिल्हा गोंदिया ४४१८०७

मो.न.८४११८९८७०७/७८७५१३३०२२

ईमेल : rita.khobragade@gmail.com

Crossref DOI –

सारांश :

भारतातील महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी बचत गट (Self Help Groups - SHGs) हे एक प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहेत. ग्रामीण आणि शहरी भागातील महिलांना एकत्र आणून त्यांच्यामध्ये बचतीची सवय निर्माण करणे, आर्थिक स्वावलंबन वाढविणे आणि विविध उपजीविकेच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे बचत गटांचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (NRLM) आणि विविध शासकीय योजनांच्या माध्यमातून महिलांच्या सक्षमीकरणाला मोठी चालना मिळाली आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या आर्थिक स्थितीत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. नियमित बचत, कर्जसुविधा आणि लघुउद्योगांच्या माध्यमातून महिलांनी स्वतःचे उत्पन्न वाढविले आहे. यामुळे त्यांचा कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढला असून आत्मविश्वास आणि नेतृत्वगुणांचा विकास झाला आहे. अनेक महिला आज व्यवसाय, शेतीपूरक उद्योग, पशुपालन, हस्तकला आणि सेवा क्षेत्रात यशस्वीपणे कार्यरत आहेत. सामाजिक स्तरावरही बचत गटांनी महत्त्वपूर्ण बदल घडवून आणले आहेत. महिलांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, बालविवाह प्रतिबंध, महिला हक्क आणि लिंग समानता याबाबत जागरूकता वाढली आहे. गटाच्या माध्यमातून महिलांना एक व्यासपीठ मिळाले असून त्यांच्या समस्या सामूहिकरीत्या मांडण्याची आणि त्यावर उपाय शोधण्याची क्षमता विकसित झाली आहे. तथापि, काही आव्हाने अद्याप अस्तित्वात आहेत. आर्थिक संसाधनांची कमतरता, अपुरे प्रशिक्षण, बाजारपेठेचा अभाव आणि सामाजिक बंधने यामुळे काही बचत गटांच्या कार्यक्षमतेवर परिणाम होतो. तरीदेखील, योग्य मार्गदर्शन, कौशल्य विकास आणि शासकीय सहाय्य यांच्या मदतीने या अडचणींवर मात करता येऊ शकते. एकंदरीत, बचत गट हे महिलांच्या सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम ठरले असून त्यांनी महिलांच्या जीवनमानात सकारात्मक बदल घडवून आणला आहे. आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि निर्णयक्षमतेत वाढ करून बचत गटांनी महिलांच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्यामुळे महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी बचत गटांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आणि परिणामकारक मानली जाते.

संज्ञा शब्द : महिला सक्षमीकरण, बचत गट, स्वयं-सहाय्यता गट, आर्थिक विकास, ग्रामीण महिला

प्रस्तावना :

भारत हा विविध सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक वैशिष्ट्यांनी समृद्ध देश आहे. देशाच्या विकासामध्ये महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. परंतु अनेक वर्षांपासून महिलांना शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, मालमत्तेचे हक्क आणि निर्णय प्रक्रियेमध्ये समान संधी मिळत नव्हत्या. त्यामुळे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि त्यांना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना उदयास आली. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना त्यांच्या जीवनाविषयी स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता, आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि समान हक्क प्राप्त करून देण्याची प्रक्रिया होय. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी भारत सरकार तसेच विविध स्वयंसेवी संस्थांनी अनेक योजना आणि उपक्रम राबविले आहेत. त्यामध्ये बचत गट (Self Help Group - SHG) ही संकल्पना विशेष प्रभावी ठरली आहे. बचत गट म्हणजे समान आर्थिक आणि सामाजिक पार्श्वभूमी असलेल्या महिलांचा स्वयंस्फूर्त गट, जो नियमित बचत, परस्पर सहकार्य आणि सामूहिक आर्थिक उपक्रमांच्या माध्यमातून सदस्यांच्या विकासासाठी कार्य करतो. राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (NRLM) तसेच विविध राज्यस्तरीय योजनांमुळे बचत गट चळवळीला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळाली आहे. बचत गटांमुळे महिलांमध्ये बचतीची सवय निर्माण झाली असून त्यांना अल्प व्याजदराने कर्ज उपलब्ध होऊ लागले आहे. यामुळे अनेक महिलांनी लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, पशुपालन, हस्तकला आणि इतर उत्पन्नवर्धक उपक्रम सुरू केले आहेत. परिणामी त्यांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली असून कुटुंबातील आणि समाजातील त्यांचे स्थान अधिक बळकट झाले आहे. तसेच शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, महिला हक्क आणि सामाजिक समस्यांबाबत जागरूकता वाढण्यासही मदत झाली आहे. तथापि, बचत गटांच्या कार्यात काही अडचणी आणि मर्यादाही आढळून येतात. आर्थिक संसाधनांचा अभाव, अपुरे प्रशिक्षण, बाजारपेठेची कमतरता आणि सामाजिक बंधने यांसारख्या समस्या काही ठिकाणी दिसून येतात. त्यामुळे बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण कितपत झाले आहे आणि त्यांच्या जीवनात कोणते बदल घडून आले आहेत, याचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. सदर संशोधनाचा उद्देश भारतातील महिलांच्या सक्षमीकरणामध्ये बचत गटांची भूमिका आणि त्यांच्या जीवनावर झालेल्या सामाजिक, आर्थिक व वैयक्तिक परिणामांचा अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासातून महिलांच्या विकासासाठी बचत गटांचे योगदान अधिक स्पष्टपणे समजून घेण्यास मदत होईल.

महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना :

महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि वैयक्तिक स्तरावर सक्षम बनविण्याची प्रक्रिया होय. यामध्ये महिलांना त्यांच्या जीवनाशी संबंधित निर्णय स्वतंत्रपणे घेण्याचा अधिकार, संधी आणि आत्मविश्वास प्राप्त होतो. सक्षमीकरणामुळे महिला केवळ स्वतःच्या विकासासाठीच नव्हे तर कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राच्या प्रगतीसाठीही प्रभावी योगदान देऊ शकतात. भारतीय समाजात महिलांना पारंपरिकरित्या अनेक सामाजिक बंधने, लिंगभेद, अशिक्षितपणा आणि आर्थिक अवलंबित्व यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागले आहे. त्यामुळे महिला सक्षमीकरणाची गरज अधिक महत्त्वाची ठरते. शिक्षण, रोजगार, आरोग्य सेवा, आर्थिक स्वावलंबन आणि समान संधी यांच्या माध्यमातून महिलांचे सक्षमीकरण साध्य करता येते. महिला सक्षमीकरणाची संकल्पना केवळ महिलांना अधिकार देण्यापुरती मर्यादित नसून त्यांच्या क्षमतांचा विकास करणे,

आत्मसन्मान वाढवणे आणि समाजातील सर्व क्षेत्रांमध्ये समान सहभाग सुनिश्चित करणे यावर आधारित आहे. महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देणे, निर्णय प्रक्रियेत सहभागी करणे आणि नेतृत्वाच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे सक्षमीकरणाचे महत्वाचे घटक आहेत. भारत सरकारने महिलांच्या विकासासाठी अनेक योजना व कार्यक्रम राबविले आहेत. स्वयं-सहाय्यता बचत गट (Self-Help Groups), बेटी बचाओ बेटी पढाओ, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, प्रधानमंत्री मुद्रा योजना यांसारख्या उपक्रमांमुळे महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरणाला चालना मिळाली आहे. विशेषतः बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांमध्ये बचतीची सवय, आर्थिक स्वावलंबन, नेतृत्व कौशल्ये आणि सामूहिक निर्णयक्षमता विकसित झाली आहे. अशा प्रकारे महिला सक्षमीकरण ही एक सतत चालणारी आणि सर्वांगीण विकासाची प्रक्रिया आहे. महिलांना समान अधिकार, संधी आणि सन्मान मिळाल्यास समाजाचा आणि राष्ट्राचा विकास अधिक वेगाने होऊ शकतो. त्यामुळे महिला सक्षमीकरण हे शाश्वत विकासाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन मानले जाते.

महिला सक्षमीकरणाचे प्रमुख घटक :

- आर्थिक स्वावलंबन
- शिक्षण
- आरोग्य जागरूकता
- सामाजिक सहभाग
- राजकीय प्रतिनिधित्व
- निर्णयक्षमता

स्वयं-सहाय्यता बचत गट (Self-Help Groups - SHGs) :

स्वयं-सहाय्यता बचत गट (Self-Help Groups - SHGs) हे समान आर्थिक व सामाजिक परिस्थिती असलेल्या व्यक्तींनी, विशेषतः महिलांनी, स्वयंस्फूर्तीने स्थापन केलेले लहान गट असतात. साधारणतः 10 ते 20 सदस्यांचा असा गट नियमित बचत करून सामूहिक निधी तयार करतो. या निधीतून सदस्यांना कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते. भारतामध्ये महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक सक्षमीकरणासाठी SHG चळवळ अत्यंत प्रभावी ठरली आहे. महिला बचत गटांमुळे महिलांमध्ये बचतीची सवय निर्माण झाली असून त्यांना आर्थिक स्वावलंबन प्राप्त झाले आहे. गटामार्फत मिळणाऱ्या कर्जाच्या साहाय्याने अनेक महिलांनी लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, पशुपालन, किराणा दुकाने, शिवणकाम, हस्तकला इत्यादी उपक्रम सुरू केले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कुटुंबाच्या उत्पन्नात वाढ होऊन जीवनमान सुधारण्यास मदत झाली आहे. आर्थिक फायद्यांसोबतच SHGs महिलांच्या सामाजिक सक्षमीकरणातही महत्वाची भूमिका बजावतात. गटाच्या बैठका, प्रशिक्षण कार्यक्रम आणि सामूहिक निर्णय प्रक्रियेमुळे महिलांचा आत्मविश्वास वाढतो. त्यांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव होते आणि कुटुंब व समाजातील निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा सहभाग वाढतो. तसेच शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, महिला हक्क आणि सामाजिक प्रश्नांबाबत जागरूकता निर्माण होण्यास मदत होते. भारतातील ग्रामीण विकासामध्ये स्वयं-सहाय्यता

बचत गट हे एक प्रभावी साधन म्हणून उदयास आले आहेत. केंद्र व राज्य शासन तसेच National Bank for Agriculture and Rural Development (NABARD) यांच्या विविध योजनांद्वारे SHGs ला प्रोत्साहन दिले जाते. त्यामुळे महिलांचे आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरण साध्य होऊन शाश्वत विकासाला चालना मिळत आहे. अशा प्रकारे, स्वयं-सहाय्यता बचत गट हे महिलांच्या सर्वांगीण विकासाचे, आत्मनिर्भरतेचे आणि सक्षमीकरणाचे प्रभावी माध्यम ठरले आहेत.

बचत गटांची प्रमुख वैशिष्ट्ये :

- नियमित बचत
- सामूहिक निर्णय प्रक्रिया
- लघुउद्योगांना प्रोत्साहन
- आर्थिक शिस्त
- महिला नेतृत्व विकास

महिलांच्या जीवनावर बचत गटांचा परिणाम :

महिला बचत गट (Self Help Group - SHG) हे ग्रामीण व शहरी भागातील महिलांच्या आर्थिक आणि सामाजिक सक्षमीकरणासाठी अत्यंत महत्वाचे साधन ठरले आहेत. बचत गटांमुळे महिलांना नियमित बचत करण्याची सवय लागते, कर्जाची सुविधा उपलब्ध होते तसेच त्यांच्यामध्ये आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि निर्णयक्षमता विकसित होते. आज भारतामध्ये लाखो महिला बचत गटांच्या माध्यमातून स्वतःचा आणि कुटुंबाचा विकास साधत आहेत.

१. आर्थिक परिणाम :

महिला बचत गटांचा सर्वात मोठा परिणाम आर्थिक क्षेत्रात दिसून येतो. बचत गटातील सदस्य नियमितपणे ठराविक रक्कम जमा करतात. या बचतीतून गरजू सदस्यांना कमी व्याजदराने कर्ज दिले जाते. त्यामुळे महिलांची सावकारांवरील अवलंबित्व कमी होते. बचत गटांच्या माध्यमातून अनेक महिलांनी लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, पशुपालन, शिवणकाम, किराणा दुकान, अगरबत्ती निर्मिती, मसाला उत्पादन इत्यादी व्यवसाय सुरू केले आहेत. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढले असून कुटुंबाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा झाली आहे. महिलांना स्वतःचे उत्पन्न मिळू लागल्याने त्यांची आर्थिक स्वावलंबनाची भावना बळकट झाली आहे.

२. सामाजिक परिणाम :

बचत गटांमुळे महिलांच्या सामाजिक जीवनात सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. पूर्वी अनेक महिला घरापुरत्याच मर्यादित असत; परंतु बचत गटांमुळे त्या नियमित बैठकींमध्ये सहभागी होतात, विविध विषयांवर चर्चा करतात आणि समाजातील समस्यांविषयी जागरूक होतात. महिलांमध्ये एकजूट, सहकार्याची भावना आणि

सामूहिक निर्णय घेण्याची क्षमता विकसित झाली आहे. बालविवाह, हुंडाबळी, व्यसनमुक्ती, स्वच्छता, आरोग्य आणि महिला हक्क यांसारख्या सामाजिक प्रश्नांवर महिलांनी सक्रिय भूमिका घेतली आहे. त्यामुळे त्यांच्या समाजातील स्थान आणि प्रतिष्ठा वाढली आहे.

३. शैक्षणिक परिणाम :

बचत गटांचा महिलांच्या आणि त्यांच्या कुटुंबाच्या शैक्षणिक विकासावरही सकारात्मक परिणाम झाला आहे. महिलांना साक्षरता, आर्थिक व्यवहार, बँकिंग प्रक्रिया आणि सरकारी योजनांची माहिती मिळू लागली आहे. अनेक महिला बचत गटांच्या माध्यमातून प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागी होतात. त्यामुळे त्यांचे ज्ञान आणि कौशल्य वाढते. तसेच आर्थिक परिस्थिती सुधारल्यामुळे त्या आपल्या मुलांच्या शिक्षणावर अधिक खर्च करू शकतात. मुलींच्या शिक्षणाबाबतही जागरूकता वाढली असून शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी झाले आहे.

४. कौटुंबिक परिणाम :

बचत गटांमुळे महिलांचा कुटुंबातील दर्जा आणि निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग वाढला आहे. महिलांना स्वतःचे उत्पन्न मिळू लागल्याने घरातील आर्थिक नियोजन, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य आणि इतर महत्वाच्या बाबींमध्ये त्यांचे मत विचारात घेतले जाते. कुटुंबातील आत्मविश्वास आणि परस्पर सहकार्य वाढले आहे. महिलांच्या आर्थिक योगदानामुळे कुटुंबाचा जीवनमान सुधारला आहे. काही ठिकाणी कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटनांमध्येही घट झाल्याचे दिसून आले आहे. महिलांना स्वतःच्या अधिकारांची जाणीव झाल्यामुळे त्या अधिक सक्षमपणे आपली भूमिका मांडू लागल्या आहेत.

बचत गटांसमोरील समस्या :

बचत गट (Self Help Group - SHG) हे महिलांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक विकासासाठी महत्वाचे माध्यम आहे. बचत गटांमुळे महिलांमध्ये बचतीची सवय निर्माण होते, स्वावलंबन वाढते आणि लघुउद्योगांना चालना मिळते. तथापि, बचत गटांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

आर्थिक अडचणी : अनेक बचत गटांकडे पुरेसे भांडवल नसते. बँकांकडून कर्ज मिळण्यात विलंब होतो किंवा आवश्यक तेवढे कर्ज उपलब्ध होत नाही.

अशिक्षितपणा व प्रशिक्षणाचा अभाव : काही सदस्यांना लेखा-जोखा ठेवणे, बँक व्यवहार करणे किंवा व्यवसाय व्यवस्थापनाचे ज्ञान नसते. त्यामुळे गटाच्या कामकाजावर परिणाम होतो.

सदस्यांमधील मतभेद : गटातील सदस्यांमध्ये गैरसमज, वाद किंवा मतभेद निर्माण झाल्यास गटाची एकता कमी होते आणि कार्यक्षमता घटते.

नियमित बचत व परतफेडीची समस्या : काही सदस्य नियमित बचत जमा करत नाहीत किंवा घेतलेल्या कर्जाची

वेळेवर परतफेड करत नाहीत.

बाजारपेठेचा अभाव : बचत गटांनी तयार केलेल्या उत्पादनांना योग्य बाजारपेठ उपलब्ध नसल्यामुळे अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही.

तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव : नवीन तंत्रज्ञान, डिजिटल व्यवहार, ऑनलाइन विक्री याबाबत पुरेसे ज्ञान नसल्यामुळे व्यवसाय वाढण्यात अडथळे येतात.

शासकीय योजनांची अपुरी माहिती : शासनाच्या विविध योजना व अनुदानांची माहिती सर्व सदस्यांपर्यंत पोहोचत नाही.

निष्कर्ष :

भारतातील महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी स्वयं-सहाय्यता बचत गट हे एक प्रभावी साधन ठरले आहे. बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन, आत्मविश्वास, नेतृत्वगुण आणि निर्णयक्षमता विकसित झाली आहे. पूर्वी आर्थिकदृष्ट्या कुटुंबातील इतर सदस्यांवर अवलंबून असलेल्या अनेक महिला आज स्वतःचे उत्पन्न मिळवून कुटुंबाच्या आर्थिक प्रगतीत महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. बचत गटांमुळे महिलांना नियमित बचतीची सवय लागली असून त्यांना कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध होऊ लागले आहे. या कर्जाचा उपयोग लघुउद्योग, शेतीपूरक व्यवसाय, पशुपालन, हस्तकला, किरकोळ व्यवसाय इत्यादी उपक्रमांसाठी केला जात आहे. त्यामुळे महिलांचे आर्थिक उत्पन्न वाढले असून त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा झाली आहे. शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, महिला हक्क, बालविवाह प्रतिबंध, कौटुंबिक हिंसाचाराविरुद्ध आवाज उठवणे अशा विविध सामाजिक विषयांमध्ये महिलांचा सहभाग वाढला आहे. महिलांना समाजात स्वतंत्र ओळख आणि सन्मान मिळण्यास मदत झाली आहे. बचत गटांमुळे महिलांच्या नेतृत्व क्षमतेचा विकास झाला असून अनेक महिला ग्रामपंचायत, स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि सामाजिक संघटनांमध्ये सक्रिय भूमिका बजावत आहेत. त्यामुळे त्यांचा निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढून खऱ्या अर्थाने सक्षमीकरण साध्य होत आहे. महिलांचे सक्षमीकरण, कुटुंबाचे आर्थिक सुदृढीकरण आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी बचत गटांची चळवळ अत्यंत उपयुक्त आणि परिणामकारक ठरली आहे. त्यामुळे महिलांच्या सर्वांगीण विकासासाठी बचत गटांचे महत्त्व भविष्यातही कायम राहील.

संदर्भसूची :

- भोसले, एस. महिला सक्षमीकरण : संकल्पना आणि वास्तव. पुणे : डायमंड पब्लिकेशन्स.
- पाटील, व्ही. बी. ग्रामीण विकास आणि स्वयं सहाय्यता बचत गट. पुणे : विद्या प्रकाशन.
- जाधव, सुनीता. महिला बचत गट आणि ग्रामीण विकास. औरंगाबाद : कैलास प्रकाशन.
- देशमुख, एस. टी. महिला सक्षमीकरण आणि स्वयं-सहाय्यता गट. नागपूर : पिंपळापुरे प्रकाशन.
- Premalatha, K. Women Empowerment Through Self Help Group–Bank Linkages

Programme.

- शिंदे, आर. पी. (2015). ग्रामीण महिलांचा सामाजिक व आर्थिक विकास. पुणे : डायमंड प्रकाशन.
- कुलकर्णी, पी. डी. महिला विकास आणि सक्षमीकरण. पुणे : प्रतिमा प्रकाशन.
- पवार, एम. जी. स्वयं सहायता बचत गट : संकल्पना आणि कार्यपद्धती. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.

Research Hub International Journal

